

**Національний педагогічний університет
Імені М.П.Драгоманова**

Говорун Тамара Василівна

УДК 159.9: 37.015.3

Соціалізація статі
як фактор розвитку Я-концепції

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук**

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології і педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Боришевський Мирослав Йосипович,
Інститут психології імені Г.С.Костюка, завідувач
лабораторії психології особистості імені П.Р.Чамати.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, академік АПН
України
Максименко Сергій Дмитрович,
Інститут психології імені Г.С.Костюка, директор;

доктор психологічних наук, старший науковий
співробітник
Швалб Юрій Михайлович,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, завідувач кафедри соціальної роботи і
педагогіки;

доктор психологічних наук, старший науковий
співробітник
Татенко Віталій Олександрович,
Інститут соціальної та політичної психології,
головний науковий співробітник.

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний університет,
кафедра психології, Міністерство освіти і науки України,
м. Дрогобич.

Захист відбудеться 21 лютого 2002 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д26.053.01 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 18 січня 2002 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю.О.Приходько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кінець минулого та початок XXI століття ознаменовані посиленою увагою науковців до вивчення питань статусу, прав і можливостей жінок та чоловіків в сім'ї та суспільстві, відмінностей в процесах соціалізації дівчаток та хлопчиків як фактору диференціації психології статей. Проблеми гендерного розвитку особистості набувають особливої актуальності в умовах розбудови громадянського суспільства, які диктують свободу соціального волевиявлення, вибору власної лінії поведінки в подружньому житті, сімейному вихованні дітей, творенні особистого щастя. Саме в культурі суспільства формується не лише статево-рольова поведінка, але й концепція чоловічої і жіночої психології, статевої любові, продовження роду.

Розв'язання проблеми статевої соціалізації є, зокрема, важливим для змісту освіти та виховання, які закладають фундамент неупередженого ставлення до особи незалежно від її статі. Вхідження дитини у соціальне середовище здійснюється шляхом засвоєння статевої ролі та культури шлюбно-сімейних взаємин, завдяки яким інтеріоризується та відтворюється система ціннісно-нормативних орієнтацій, притаманних конкретному суспільству, його досвід, який, у свою чергу, передається у спадок наступним поколінням.

Палітра психічного життя, яка охоплює набуття дитиною гендерної ідентичності, розвиток сексуальності, здатність до самовизначення у побудові міжстатевих стосунків надзвичайно розмаїта і потребує виокремлення найактуальніших проблем.

Серед них – вивчення статево-рольових настановлень підлітків та юнацтва, динаміки формування дитячих уявлень про маскуліність, фемінність в процесі диференційованої соціалізації. Я-концепція виступає віссю статевої соціалізації, інтеграції досвіду статево-рольової та сексуальної поведінки. В ній поєднані як зовнішні, так і внутрішні її детермінанти, які проявляються одночасно як реалізація соціальних вимог, так і внутрішніх спонукань. Дослідження розвитку Я-концепції як статево відповідної системи уявлень про себе, що включає орієнтації на традиційні чи паритетні гендерні ролі, дозволить простежити вплив етнокультури, сім'ї, школи, ЗМІ на виховання жінок і чоловіків, їхні домагання, соціальні очікування, міжстатеві взаємини.

Викривлений шлях розвитку статевої ідентичності як проблема вікової та педагогічної психології вимагає розробки науково обґрунтованих критеріїв психодіагностики особливостей онтогенезу статевої самосвідомості, відслідкування взаємодії природних та соціогенних факторів у транссексуальному формуванні образу Я, вироблення засобів психокорекції статевої відповідності.

Не меншій увазі психолого-педагогічної науки потребує вивчення проблеми взаємозв'язку гендерного і психосексуального розвитку особистості, інтегрованості сексуальної сфери в концепцію Я, дезінтеграції її структури під впливом різних форм сексуального насилля, пережитих в дитячі та юнацькі роки, різного ставлення до сексуального та репродуктивного здоров'я в залежності від типу статевого виховання.

У разі інверсії статевого потягу розвиток концепції Я як центрального особистісного утворення загострює проблему взаємозалежності гендерної та сексуальної поведінки, впливу гендерних стереотипів на особливості формування статевої самосвідомості, маскуліних або фемінних ідеологій суспільства на індивідуальні цінності тощо.

Оскільки психологія статевої відмінностей та людської сексуальності має розглядатися в контексті взаємодетермінації соціального і біологічного, найбільш малорозробленою проблемою видається пізнання соціально-психологічних факторів, які в той чи інший спосіб обумовлюють диференціацію статевої свідомості, визначають засвоєння певного типу гендерних ролей. У процесі соціалізації особливого значення набуває зміст цінностей, що культивується соціумом, їхня орієнтація на традиційний чи егалітарний характер гендерних ролей, на андро- чи феміноцентричні нормативи поведінки тощо.

Аналіз стану наукової розробки проблеми соціалізації статі в психолого-педагогічній літературі свідчить про існування низки суперечностей між об'єктивними процесами демократизації суспільного життя та неспроможністю школи, ЗМІ, сім'ї відповідати на розширення поінформованості дітей впровадженням нових освітньо-виховних технологій, між процесами гуманізації змісту освіти та недостатньою готовністю педагогів, шкільних психологів до включення питань гендерної та сексуальної поведінки в систему людинознавчих знань. Безпосереднім свідченням цього є порушення гендерної рівності в багатьох сферах суспільного життя, високі показники розлучень в молодих сім'ях, високий рівень абортів та зростання венеричних захворювань серед юнацтва – найбільш репродуктивно-здатної вікової групи населення. Такий стан практики навчально-виховного процесу привертає увагу науковців до розв'язання теоретико-методологічних та методичних проблем соціалізації статі в рамках педагогічної і вікової психології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає комплексному плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Частково її виконано в рамках програми “Діти України”, а також гранту Міжнародного фонду “Відродження” (реєстр. №7389) з Програми впровадження нових навчальних курсів із соціально-гуманітарних дисциплін. Тему узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 5 грудня 2000 року).

Мета дослідження. Дослідження спрямовано на теоретичну розробку та експериментальне обґрунтування моделі статевої соціалізації, в якій знайшли б своє відображення етнокультурні та соціально-нормативні фактори, вікові особливості набуття гендерної ідентичності та самовизначення в сфері сексуального та репродуктивного здоров'я в дитячі та юнацькі роки.

У відповідності з цією метою були сформульовані такі **завдання дослідження**:

1. Розкрити зміст та специфіку статевої соціалізації дітей та юнацтва шляхом відображення цього процесу в континуумі маскулінності-фемінності етносоціального оточення.
2. З'ясувати взаємозалежність особливостей набуття статевої ідентифікації та психосексуального розвитку особистості у дитячі та юнацькі роки і визначити принципи та концептуальні засади педагогічно спрямованої гендерної та сексуальної освіти дітей та юнацтва у сучасних умовах, роль сім'ї, дитячих освітніх закладів, засобів масової інформації у гендерній соціалізації молоді.
3. Дослідити особливості розвитку Я-концепції індивідів з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу, її прояви у дитячому та юнацькому віці, визначити та розробити психологічні критерії диференційованої діагностики та психокорекції розладів статевої ідентифікації.
4. Виявити особливості психосексуального розвитку особистостей із нетрадиційними сексуальними орієнтаціями, дослідити специфіку формування у них образу Я.
5. Дослідити роль соціально-психологічних факторів у детермінації культури сексуальної поведінки, виявити специфіку розвитку образу Я у дитячому та юнацькому віці у разі сексуальної віктимізації.

Об'єктом дослідження слугували процеси гендерної соціалізації особистості, які знаходять своє відображення у засвоєнні та відтворенні в онтогенезі людини соціонормативів статевої ролі та сексуальної поведінки.

Проблема статевої соціалізації вимагає психологічної характеристики суб'єктивізації цього процесу, дослідження інтеріоризації людиною статево-відповідних нормативів та приписів поведінки. Оптимальною моделлю для розгляду варіативності процесів соціалізації статі та їхньої вікової динаміки може, на наш погляд, слугувати Я-концепція, оскільки вона інтегрує у собі як етнопсихологічні засади гендерної поведінки, так і соціокультурні впливи сьогодення.

Предметом дослідження виступають гендерні характеристики концепції Я, їхня вікова динаміка та видозміни, які відбуваються у процесі освоєння індивідом різних соціостатевих установок щодо статі та сексуальності.

У дослідженні ми сформулювали низку **гіпотез загального характеру**. Концепція Я виконує регулятивну функцію у виборі особистістю власної лінії гендерної поведінки. Особливості набуття гендерної ідентичності у дитячі та юнацькі роки залежать від діапазону та змісту підтриманих соціумом нормативів статеворольової та сексуальної поведінки. Чим ширшим є соціально-психологічний простір для освоєння андрогінних статевоїх ролей, тим вища їхня узгодженість у структурі Я-чоловік, Я-жінка.

Чим більшою мірою у соціальних очікуваннях та вимогах навколишнього оточення проявляються сексичні установки, тим ригіднішою виявляється статеворольова поведінка, тим більша неузгодженість статевоїх ролей в образі Я. Статеворольова та сексуальна поведінка перебувають у тісній взаємозалежності та взаємовідповідності. Дисгармонійні особистісні та патопсихологічні стани значною мірою спричиняються неузгодженістю статеворольового та психосексуального розвитку у дитячі та юнацькі роки.

У відповідності до гіпотез генералізованого характеру висунуто також низку підрядних: вони стосуються дослідження конкретних проблем, а саме - специфіки розвитку образу Я у випадку розладу статевої ідентифікації та інверсії статевого потягу, а також видозмін у його структурі у разі сексуального насильства. Субпідрядні гіпотези та завдання дослідження представлено у відповідних розділах дисертації.

Методологічні та теоретичні засади дослідження впливають із загальних принципів психологічної науки про єдність свідомості і діяльності, про опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, про провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, викладених у працях Л.Виготського, Г.Костюка, О.Леонтьєва, С.Рубінштейна, П.Чамати. Ідейно-теоретичне підґрунтя аналізу проблем соціалізації склали концептуальні підходи генетичної, педагогічної та вікової психології щодо закономірностей розвитку особистості, її мотиваційно-потребової сфери, розвитку особистості в умовах учбової діяльності, розвиваючого навчання, що містяться в наукових доробках Л.Божович, М.Боришевського, С.Максименка, В.Моляко, Н.Рейнвальд, І.Чеснокової, В.Ядова.

З метою обґрунтування системного підходу до факторів соціалізації особистості використовувалися розробки питань сутності людського, що містяться в працях К.Абульханової-Славської, І.Дубровіної, В.Когана, І.Кона, В.Семиченко, В.Століна та філософське тлумачення глибинних механізмів розвитку статевоідповідного Я в творах М.Бердяєва, С.Бовуар, Б.Вишеславцева, К.Естес, А.Менегетті, К.Мілет, В.Франкла, Е.Фромма та деяких інших.

Методи дослідження. У роботі використовувався комплекс психологічних методів, вибір та поєднання яких залежали від змісту проблеми, яка вивчалася, та етапу дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотез було застосовано загально-наукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема такі, як аналіз основних понять, їх синтез, систематизація матеріалу, порівняння та узагальнення даних, моделювання. Прикладна частина дослідження виконувалася із застосуванням таких методів: анкетування, спостереження, психодіагностичних тестів, інтерв'ювання, експертних оцінок, наративу.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у здійсненні системного вивчення явища гендерної соціалізації та розробці науково-методичних шляхів його спрямування на егалітарні цінності в навчально-виховній роботі з дітьми та юнацтвом, визначенні змісту нових понять у педагогічній та віковій психології, що розкривають процес набуття гендерної ідентичності,

поглибленні уявлення про особливості психосексуального розвитку дітей різного віку, про його зв'язок з процесом гендерного становлення особистості.

Автором визначені особливості розвитку в дитячі та юнацькі роки Я-концепції у індивідів з розладами статевої ідентифікації, поглиблено існуючі уявлення про взаємозалежність психічної та біологічної статі в образі Я; розроблені критерії диференційної психодіагностики розладів статевої ідентифікації, показано вплив гендерних очікувань на вибір сімейних та соціальних ролей транссексуальних особистостей, запропоновані шляхи покращення їхньої психологічної адаптації до соціального оточення за рахунок освоєння андрогінних моделей гендерної поведінки.

Визначено соціально-психологічні особливості розвитку особистостей з нетрадиційними сексуальними орієнтаціями, показана роль позитивного образу Я в успішній соціальній адаптації осіб з інверсією статевого потягу. Описано соціально-психологічні фактори, які зумовлюють виникнення явищ сексуального зловживання у різних його формах, розкрито взаємозв'язок явищ сексуальної віктимізації з маргіналізацією етнокультурної та релігійної звичаєвості, дисгармонізацією сім'ї, обґрунтовано необхідність статевого виховання дітей та юнацтва з метою підвищення культури сексуальної поведінки, збереження репродуктивного здоров'я, попередження сексуального насилля.

Теоретичне значення дослідження полягає у:

- розробці та розширенні психологічного змісту понять статевої соціалізації, статево-рольової поведінки, гендерних стереотипів, засвоєння гендерних ролей, маскулітності, фемінності, андрогінності;
- поглибленні розуміння співвідношення соціального та природозумовленого, біологічного у первинній та вторинній статевій ідентифікації, гендерній соціалізації;
- уточненні психологічних феноменів розвитку Я-концепції, які супроводжують явища розладу статевої ідентифікації у дитячі та юнацькі роки, а також інверсії статевого потягу та сексуальної віктимізації особистості;
- систематизації теоретичних та методичних підходів, запроваджених різними психологічними школами, щодо статевої соціалізації як проблеми гендерного та психосексуального розвитку.

Практичне значення дослідження полягає, передусім, у тому, що в ньому проаналізовано ті психологічні феномени та соціальні чинники, які є невід'ємними складовими виховання підростаючого покоління, а саме – гендерна культура, сексуальне та репродуктивне здоров'я, гуманізація міжстатевих стосунків, подолання стереотипів, проявів сексизму тощо.

Результати дослідження розкривають шляхи удосконалення системи статевого виховання як взаємодії сім'ї, школи, засобів масової інформації у впливі на розвиток особистості за рахунок обмеження дії стереотипів та сексистських поглядів, орієнтації на моделі андрогінної гендерної поведінки, запровадження сексуальної освіти.

Виявлені у дослідженні тенденції широко представлено педагогічній громадськості держави у змісті навчальних посібників, підручників, методичних рекомендацій, які використовуються в роботі середніх та вищих учбових закладів.

Авторські розробки дисертанта використовуються вчителями, вихователями у роботі з батьками у царині підвищення культури сімейного виховання в найбільш табуйованих сферах впливу на дитину.

Запропоновані у дисертації критерії диференційної психодіагностики розладів статевої ідентифікації використовуються у роботі Республіканської комісії МОЗ України з питань зміни статі транссексуальних особистостей та практикуючими психологами у центрах сімейного консультування. Виявлені у дослідженні тенденції поширення сексуальних зловживань щодо дітей та юнацтва знайшли своє застосування у розробці стратегій попередження сексуального насилля в закладах інтернатного типу та в прийомних сім'ях.

На основі дисертаційного дослідження розроблено та впроваджено в практику вузівської підготовки психологів та соціальних педагогів навчальну програму та курс "Психологія статі", рекомендований Міністерством освіти і науки як варіативний. Він читається в Національному

педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Тернопільському державному педагогічному університеті імені В.Гнатюка, Київському Міжрегіональному інституті підвищення кваліфікації педагогічних працівників імені Б.Грінченка та багатьох інших педагогічних вузах. Його впроваджено в роботу семінарів, які проводилися Київським, Тернопільським, Херсонським, Миколаївським та Івано-Франківським міськими і обласними управліннями освіти.

Особистий внесок дисертанта полягає у розробці теоретичних засад проблеми, у багаторічному дослідженні методичних та прикладних аспектів соціалізації статі, у вивченні та узагальненні накопиченого досвіду, впровадженні результатів наукової роботи у практику шляхом підготовки публікацій, читання лекцій для студентів, а також на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Дослідження здійснювалось упродовж 1980-2001 років на базі середніх шкіл №№ 41, 43, 78, 87, 91, 100, 115, 277, гімназії №109, коледжу №272, СПТУ №18, 24, 43, Київського радіо-механічному технікуму, педагогічного училища №1 та педколеджу №2 м. Києва, у Галицькому коледжі та ПТУ №3 м. Тернополя. Дослідною базою наукової роботи слугував також Київський міський науково-методичний центр сімейного консультування, сексології та андрології МОЗ України. Ідеї та розробки, що бодай частково належать співавторам наукової роботи, у дисертації не використовуються.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалися шляхом публікації наукових праць, а також виступів на республіканському радіо і телебаченні у тематичних програмах, присвячених проблемам гендеру та культури сексуальної поведінки.

Основні наукові підсумки дослідної роботи викладено авторкою дисертації у формі доповідей та виступів і обговорювалися на розширених засіданнях кафедри психології і педагогіки НПУ імені М. П. Драгоманова, на щорічних наукових конференціях викладачів вузу. Результати дослідження усно доповідалися автором більше, ніж на 40 наукових республіканських і міжнародних семінарах, конференціях, симпозиумах і конгресах, зокрема, на II і III з'їздах Товариства психологів України (Київ, 1996, 2000), міжнародних наукових Костюківських читаннях (Київ, 1996, 1998), на республіканських та міжнародних конференціях Асоціації сексологів України та Євро-Азійської асоціації сексологів (Київ, 1995, 1999; Москва, 1996), на XII з'їзді психіатрів Росії (Москва, 1995) та деяких інших.

Головні положення дисертації доповідалися на Міжнародній конференції “Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства” (Київ, КДУ імені Т.Шевченка, 1991), науково-практичній конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” (Київ, Кабінет Міністрів України, 1992), науково-практичній конференції “Молода сім'я у кризовому соціумі” (Київ, Міністерство у справах молоді і спорту, 1993), науковому семінарі “Теоретико-методологічні проблеми практичної психології” (Київ, Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 1997), міжнародній науковій конференції “Сучасна сім'я в умовах трансформації суспільства” (Київ, Міністерство у справах сім'ї та молоді, 1998), міжнародній науково-практичній конференції “Духовність і проблеми розвитку особистості” (Житомир, Міністерство освіти України, 1999), міжнародній конференції “Дитинство в Україні: права, гарантії, захист” (Київ, Державний комітет молодіжної політики, 2000), міжнародній науково-практичній конференції “Вона та він у змісті гуманітарної освіти: погляд у третє тисячоліття” (Тернопіль, ТПУ імені В.Гнатюка, 2000), міжнародній науковій конференції “Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології” (Київ, Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 2001).

Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на Міжнародному з'їзді американського товариства наукового вивчення сексуальності (Майямі, 1994), Першому міжнародному симпозиумі сексологів КНР (Хічанг, 1994), міжнародному семінарі “Розробка стратегії та інформаційного матеріалу з статевої просвіти” (Київ, Університет Джона Гопкінса, 1995), міжнародній конференції “Цивілізація, сексуальність і соціальне обличчя урбанізованого життя” (Будапешт, 1995), спеціальній конференції Експертної групи ООН “Дівчатка-підлітки та їхні права” (Адїс-Абеба, Комісія із статусу жінок ООН, 1997) та деяких інших.

Результати дослідної роботи дисертанта представлено в матеріалах міжнародних конференцій Схід-Захід “Сексуальне насильство дітей” (Прага, 1996), XV Міжнародного симпозіуму Асоціації імені Г.Бенджаміна з гендерної дисфорії “Стан нашого мистецтва та стан нашої науки” (Ванкувер, 1997), 13-го (Валенсія, 1997), 14-го (Гон-Конг, 1999) та 15-го (Париж, 2001) Всесвітніх конгресів із сексології.

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 6 монографіях (з-поміж них 1 – одноосібна), 9 навчальних посібниках та підручниках, 4 навчальних та виховних програмах, 33 статтях, з них 21 – у наукових фахових виданнях (з-поміж них 14 – одноосібних), 40 тезах доповідей, 7 брошурах та методичних рекомендаціях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що закінчуються висновками, загальних підсумків та пропозицій, переліку літератури (408 найменувань, з них 80 – іноземними мовами). Дисертація викладена на 375 сторінках машинописного тексту, ілюстрована 10 таблицями.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтована актуальність проблеми дослідження, сформульовано його об’єкт, предмет, основну мету, гіпотези й завдання, методологічні та методичні підходи, висвітлено апробацію та впровадження одержаних результатів.

Перший розділ “**Стать як категорія самовизначення і детермінанта соціалізації особистості**” присвячено теоретичному аналізу ролі соціуму в особистісному розвитку людини, зокрема її гендерному становленні, уточненню категоріального апарата на основі аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури. Обґрунтовується можливість використання категорії суб’єкта діяльності для дослідження проблеми соціалізації статі. Вихідною основою психологічного аналізу гендерного розвитку є його трактування в філософсько-психологічній літературі, де воно розглядається як поняття, що відбиває об’єктивний, соціально-конкретний характер взаємин між людиною і соціумом з точки зору усвідомленого прийняття та відтворення нею нормативних вимог статевої поведінки.

В основу роботи покладено розуміння статевої соціалізації як функції суспільства, яка полягає в спрямуванні розподілу гендерних ролей, розширенню їхнього діапазону, гармонізації міжстатевої взаємодії в різних сферах людського буття. Результатом вивчення процесу гендерної соціалізації є опис рольової структури особистості, вияв відповідності чи невідповідності її властивостей, домагань виконуваним нею гендерним ролям, характеристика особливостей розвитку її статевої свідомості та самосвідомості. При такому підході внутрішній світ чоловіка чи жінки, хлопчика чи дівчинки залишається розкритим недостатньо. Тому дослідження явищ гендерної соціалізації доцільно розглядати в контексті структурних компонентів статевої ідентифікації, змісту соціостатевих диспозицій, характеристик її статевоповідного образу Я, що забезпечує можливість співвіднесення компонентів суб’єктивного світу людини на тому чи іншому етапі її вікового розвитку з освоєнням нею певного діапазону гендерних ролей (К.Альбуханова-Славська, М.Боришевський, І.Кон, А.Реан, В.Столін, І.Чеснокова).

Гендерні приписи та нормативи поведінки, прийняті в тому чи іншому соціумі, інтерналізуються суб’єктом діяльності в процесі онтогенезу. Аналіз процесу інтеріоризації статевоповідних ролей через призму концепції Я, на наш погляд, дозволяє розкрити ті фактори, які пов’язують індивідуальне і соціально типове. В процесі соціалізації статі нормативи гендерної поведінки набувають спільного значення і виступають для індивіда “узагальненим іншим” (Дж. Мід).

Психологи О.Асмолов, М.Боришевський, В.Мясіщев, С.Рубінштейн, М.Савчин, Т.Титаренко, І.Чеснокова розглядають прояви суб’єктності в сфері свідомості інтегративним утворенням особистості, глобальною змістовно-функціональною характеристикою саморегуляції поведінки людини. В рамках аналізу онтогенетичних перетворень особистості на шляху набуття гендерної

ідентичності, важливого значення набувають суб'єктивні механізми психічної активності - самоприйняття, самовизначення, саморефлексії, самореалізації (Л.Анциферова, В.Столін, В.Татенко). Адаже гендерна ідентичність – це суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, єдність статевого усвідомлення та поведінки (І.Кон, В.Васютинський, О.Кікінежді).

Комплексний і системний аналіз проблеми соціалізації статі передбачає діалектичне поєднання зовнішнього (характеру соціальних і сімейних ролей, лінії статевої поведінки) і внутрішнього (потреб, домагань, очікувань), біологічного і аксіологічного, її вивчення на рівні цілісного суб'єкта діяльності. Аналіз генезису гендерного Я сприяє реалізації даної мети (М.Бобнева, І.Дубровіна, В.Каган, Д.Фельдштейн).

В аналізі генезису Я-концепції Р.Бернс, Дж.Мід, В.Столін, І.Кон відстоюють думку, що її змістовні характеристики є результатом прийняття індивідом настанов інших відносно себе та подальшого їх використання для визначення та уявної обробки власних можливостей і варіантів соціальних дій. З розвитком концепції гендерного Я (в міру дорослішання) індивід виробляє стабільну низку статовідповідних орієнтирів, міркувань, символів відносно себе як представника певної статі. В процесі онтогенезу розширюються його здібності щодо інтеріоризації широкого діапазону гендерних ролей (Ш.Берн, Е.Фромм), їх свідомого вибору та програвання (В.Кудрявцев, М.Обозов).

Проблема виникнення та розвитку образу Я була предметом уваги багатьох вчених (К.Абульханова-Славська, М.Боришевський, Я.Коломінський, О.Кононко, В.Мухіна, О.Прихожан, В.Циба). Ними обґрунтовується положення про те, що Я-концепція як сукупність всіх оцінкових уявлень про себе об'єднує в собі складові афективно-потребової, когнітивної та діяльно-поведінкової сфер.

В експериментальних дослідженнях, особливо соціологічних, проблема статевої ролі частіше розглядається через призму становлення людини як об'єкта, а не як суб'єкта діяльності. Подібний підхід обмежує оцінку реального співвідношення соціальних, культурно-історичних факторів і особливостей самовизначення в сфері гендерної культури. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема розробки метода аналізу цілісної життєдіяльності людини як статевої істоти, простеження взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, яка може бути як гармонійною, так і суперечливою.

Психологічне вивчення проблем онтогенезу гендерного Я настановує на необхідність розкриття цілого комплексу питань. Серед них – міра репрезентації в свідомості та самосвідомості індивіда соціальних цінностей, розвитку індивідуальних особистісних смислів, які, на думку О.Леонтьєва та М.Бахтіна, не зводяться до простої інтеріоризації культурних значень середовища. На наш погляд, підхід Дж.Міда щодо розкриття соціального характеру Я, через його розмежування на Я – несоціалізований елемент та Мене – засвоєні мною групові норми, інтерналізовані гендерні настановлення “узагальнених інших”, є продуктивним у вивченні соціалізації статі з позиції суб'єкта діяльності.

Фемінність та маскуліність вважають провідними вимірами гендерних орієнтацій, спрямованості людини та соціуму на ідеологію традиційного чи егалітарного розподілу ролей. В суспільствах, орієнтованих на патріархальний розподіл ролей, найпоширенішою з гендерних настановлень є їх комплементарність та диференціація зумовлених ними психологічних властивостей (С.Сачер, І.Кон, Дж.Хайд). Психологічні дослідження засвідчують, що як чоловіки, так і жінки з традиційними гендерними диспозиціями, використовують в описах власного Я статовитіповізані характеристики, які виявляються досить сталими та ригідними у часі (Дж.Гофстид, С.Бем).

У рамках крос-культурних досліджень виявлено, що дихотомія маскуліності-фемінності може набувати ознак гіпергендерних особистісних очікувань (Л.Доусон, М.Гамбургер). Так, наприклад, в образі ідеального чоловіка в андроцентричних культурах домінують цінності набуття ним досвіду виживання в екстремальних умовах або підпадання під небезпеку, що дає змогу продемонструвати “справжньому чоловікові” свій контроль над ситуацією. Свідоме застосування

насилля, в тому числі сексуального, умисне ігнорування прав інших тощо розглядається важливою складовою маскулінної поведінки (Д.Мошер, М.Сіркін). Емпіричні дані щодо проблем соціалізації дівчат та молодих жінок в умовах гіпергендерних диспозицій засвідчують, що вони більш схильні до позитивного прийняття себе об'єктом сексуальних домагань, а стриманість у власному волевиявленні, здатність до маніпулювання іншими, особливо чоловіками в романтичних стосунках приймається ними як необхідна умова успішності кар'єри (Д.Вірні, С.Мирнін).

Отже, процес соціалізації статі супроводжується змістовно-сисловою інтеграцією Я, коли дії, ролі набувають певної сутності не самі по собі, а в контексті більш широкої соціальної сфери, в смисловій формі об'єктивного змісту (М.Бобнева, С.Рубінштейн). Ступінь цілісності, конгруентності, стійкості гендерних диспозицій людини безпосередньо пов'язана з тим соціальним середовищем, в якому відбувається розвиток її концепції Я.

У рамках проблеми розвитку Я-концепції дослідниками достатньо обґрунтовано розкривається вплив соціуму на усвідомлення своєї "самості", де образ Я постійно співвідноситься з "Вони" і включає сукупність самооцінкових соціальних характеристик та орієнтацій на оцінки значущих інших (Л.Анциферова, А.Реан).

Маніфестація маскулінності-фемінності в Я-концепції може бути простежена в ширшому соціальному контексті, в соціостатевих настановленнях конкретної етнокультури. Нещодавно проведене в 50-х країнах світу дослідження під керівництвом Дж.Гофстида, підтвердило, що гендерна ідеологія, незалежно від соціально-економічного розвитку суспільства, має безпосередній вплив на індивідуальне самовизначення людини як юного, так і зрілого віку в системі життєвих цінностей та смислів буття. Провідним критерієм самовизначення (незалежно від статевої належності) в рамках маскулінних орієнтацій суспільства виявилися цінності заробітку, кар'єри, матеріальних благ, професійних досягнень тощо (так званих его-цінностей), в фемінних – спілкування, пізнання, взаємозамінності стевих ролей в сім'ї, комфорту тощо (тобто цінності спільноти та якості життя). Маскулінними, тобто орієнтованими на традиційно чоловічі цінності, виявилися такі країни як Японія, Німеччина, США, Великобританія, Мексика, Італія, Філіпіни та деякі інші. Висока фемінність у процесах гендерної соціалізації притаманна Швеції, Данії, Норвегії, Франції, Коста Ріці, Таїланду та деяким іншим. Якщо для учнівської молоді з маскулінних країн підґрунтям ієрархії ідеального Я є наполегливість, публічне визнання успіхів, стрімка кар'єра, матеріальні блага тощо, то у фемінних – здатність стати комусь у пригоді, бути незалежними, мати комфортне соціальне середовище (Д.Верн, Л.Гордон, С.Мернен, Д.Мошер). Зазначимо, що поляризація цінностей та смислів педагогічної діяльності простежувалась в самооцінках та ідеальних образах Я вчителів з маскулінно та фемінно орієнтованих країн (Ш.Шварц).

Таким чином, проблема гендерної ідеології суспільства переводить проблему статевої соціалізації в проблему соціальної, моральної відповідальності соціуму, який певною мірою програмує і спрямовує змістовні характеристики образу Я.

Соціалізація статі – не одномоментне відкриття статовідповідного Я, а ціла система кроків з набуття гендерної ідентичності, її збагачення (В.Мухіна, Д.Ельконін, І.Кон, Г.Крайг). Науково-психологічний аналіз онтогенезу самосвідомості передбачає вивчення в ньому, з одного боку, системи психічних процесів, пов'язаних з пізнанням себе як представника певної статі, з іншого – самоствердження себе в конкретних статево-відповідних соціальних ролях (Ю.Швалб). Зміст знань про себе як про статево істоту об'єктивується в процесі саморегуляції гендерної поведінки (О.Асмолов, І.Чеснокова).

Процес набуття дитиною гендерної ідентичності аналізується як з позиції біологічних властивостей статевої належності, природного відбору статевооптимальних властивостей (Г.Айзенк, В.Геодакян, В.Біанкі, О.Філіпова), так і впливу мікро- та макросередовища у відповідності з морфологічною статтю, які визначають постнатальний онтогенез. Важливу роль у розвитку психологічної статі дитини відіграє її зовнішність, адекватність образу тілесного Я біологічній статі, що диференціє ставлення до неї оточуючих (Д.Гошовська, Я.Гошовський, Р.Грін, Дж.Мани).

З точки зору фрейдизму, характеристики маскулінної-фемінної поведінки походять від конституційної сутності дитини (З.Фрейд). Хоча емпіричних підтверджень постулатам фрейдизму щодо вирішальної ролі розв'язки Едипового комплексу у статевій ідентифікації дитини немає, вони ввійшли в психологічну науку як базисні компоненти гендерних знань (К.Горні, Е.Еріксон, М.Клейн, А.Фрейд, К.Юнг).

Спрямування статево-рольових настановлень дітей за біхевіористичною схемою заохочення-покарання відбувається, насамперед, у батьківській сім'ї, середовищі однолітків та в школі (У.Джеймс, Б.Скіннер). Прихильники теорії научіння провідну роль відводять когнітивному фактору – спостереженню та імітації (А.Бандура, К.Бассей, Б.Мікрел, К.Беккі), розширенню інформації про правила поведінки статей та про себе як статеву істоту (К.Джеклін, Е.Маккобі, Дж.Юлліан) та самокатегоризації, самовизначенню у гендерних нормативах (Т.Раблі, Дж.Стейгер).

Серед механізмів, які забезпечують прийняття статевої ролі, виділяють імітацію (наслідування), ототожнення, емпатію, які діють, переважно, на ранніх стадіях онтогенезу, та самоідентифікацію, самокатегоризацію на пізніших його етапах (Л.Колберг, Дж.Юлліан).

Як прихильники теорії научіння, так і когнітивно-розвивального підходу до гендерної соціалізації поділяють точку зору про вирішальну роль соціуму у набутті стаетовитипізованої поведінки, який у відповідності з статевими нормативами заохочує до їх наслідування через винагороду або через активізацію іманентно притаманних дитині потягів до пізнання, пошуку автономності у виконанні стаетових ролей.

Механізм збагачення Я дитини численними стаетово-рольовими приписами, особливо стереотипізованими, чимало експериментаторів вбачають в дії схем (С.Бем, К.Мартін, У.Мітчел, К.Хелверсон), які функціонують як фільтри, опосередковуючи сприйняття навколишнього соціуму через стаетовспіввіднесені матриці. Дослідниками обґрунтовано твердження про взаємозв'язок засвоєних матриць із диференціацією психології статей (С.Бернштейн, М.Крейн, Г.Маркус). Аналіз представлених когнітивно-поведінкових підходів до механізмів стаетової соціалізації свідчить, що вони є не стільки альтернативними, скільки взаємодоповнюючими. Еволюційний та етнологічний підходи наголошують на тому, що маскуліність-фемінність як полярні приписи соціостаетової поведінки слугують провідним орієнтиром диференціації гендерних ролей у більшості культур (Д.Раблі, К.Мартін) і є важливою опорою для дитини в процесі первинної соціалізації, у визнанні себе хлопчиком чи дівчинкою.

Дослідження диференціації стаетових ролей в процесі соціалізації актуалізували проблему гендерних відмінностей у психіці та поведінці. Наскільки великою є відмінність чоловічої та жіночої психології, як інтерпретувати дослідні дані, присвячені диференціації психічних властивостей статей? Застосування експериментально-генетичного методу (С.Максименко), на наш погляд, слугує ефективною моделлю аналізу дихотомії чоловічого і жіночого в соціалізації статі.

В американській психологічній літературі широкого застосування у сфері гендерних відмінностей набув метод математичної статистики, так званий мета-аналіз, який полягає у порівнянні експериментальних даних, отриманих з різних досліджень (А.Іглі, Дж.Хайд). Мета-аналіз засвідчив свою ефективність в узагальненні показників щодо психологічних відмінностей статей як в межах однієї культури, так і між ними, як в межах однієї вікової групи, так і між ними. Застосування мета-аналізу щодо сукупності експериментальних даних дало змогу американським психологам спростувати чимало міфів щодо відмінностей в психологічних властивостях хлопчиків та дівчаток, чоловіків та жінок, а саме - рівня агресивності, емпатійності, тривожності, лідерських, математичних, просторових, мовленневих здібностей тощо. Дослідники відстоюють думку про те, що індивідуальні відмінності людей в межах однієї статі набагато переважають міжстаетові (Ш.Берн, І.Кон, Дж.Хайд).

На наш погляд, у межах мета-аналізу поза увагою залишається соціокультурний напрям інтерпретації статистичних даних. Поєднання експериментально-генетичного методу з мета-аналізом дає змогу визначити не лише міру психологічної диференціації статей в процесі соціалізації, але й

пізнати особливості її виникнення та розвитку, простежити досліджуваний феномен та його динаміку при відтворенні конкретних соціокультурних умов.

З погляду взаємопереплетення соціального і біологічного проблема психосексуального розвитку особистості, статевого виховання вирішується по-різному. Соціобіологічні підходи характеризують сексуальну поведінку людини з позиції провідної ролі фізіології статевої системи, статевої конституції, гормональної секреції в детермінації сексуальної активності (Дж.Бейлі, А.Белл, М.Вайнберг, О.Вейнінгер, С.Лівей, С.Тріп). Соціально-орієнтовані концепції наголошують на тому, що фізіологічне збудження функціонує в певній системі засвоєних особистісних смислів, уподобань, значень (Г.Васильченко, Дж.Де-Ламейтер, К.Імелінський, М.Кле, В.Кришталь, З.Шкіряк-Нижник, І.Юнда). На різних вікових етапах онтогенезу особистості, на думку Б.Ворника, І.Горпінченка, Д.Ісаєва, В.Когана, І.Кона змінюється співвідношення дії біологічних, психологічних та соціокультурних детермінант сексуальної поведінки. Тому у виявленні особливостей психосексуального розвитку індивіда важливого значення набуває проблема визначення ступеня мінливості взаємодії вищезазначених факторів на рівні особистості (Г.Келлі).

У розділі підкреслюється, що особливості сексуальної поведінки дітей, стратегій статевого виховання залежать від домінуючих ставлень до сексуальності, що характерні для певного соціуму. Характерними ознаками репресивної сексуальної культури на відміну від ліберальної є придушення будь-яких форм вияву чуттєвості, засудження дошлюбних сексуальних зв'язків, обмеження статевої просвіти дітей та юнацтва, визнання лише прокреативної мотивації сексуальної активності (Хв.Вовк, З.Лев-Старович, М.Мід, В.Янів).

Слід зазначити, що на відміну від численних досліджень загальних та індивідуальних характеристик сексуальної активності людини в дорослому віці (С.Агарков, Б.Бойко, Г.Васильченко, І.Горпінченко, В.Джонсон, У.Мастерс, Х.Каплан, А.Кінсі, В.Кришталь та ін.) сексуальна поведінка у дитячому віці залишається, на сьогоднішній день, менш розробленою проблемою. В науковій літературі значно ширше представлені дані медичних та соціологічних досліджень щодо початку статевого життя, статевої відмінностей у використанні протизаплідних засобів, джерел сексуальної поінформованості тощо (С.Голод, Д.Колесов, А.Хрипкова, Т.Юферева), ніж психологічні характеристики сексуальної активності під впливом різних соціальних чинників (А.Гадасіна, І.Кон, В.Кравець).

Класичним знанням у вивченні еротичної поведінки дітей залишаються стадії психосексуального розвитку, виділені З.Фройдом. Згідно з психоаналізом, сексуальна активність – це прагнення до втіхи та задоволення від функціонування як статевих органів, так і тіла в цілому. Лібідо концентрується у різних його частинах, які є фокусом бажань дитини. Від того, яким чином вони задовольнятимуться, залежить нормальний психосексуальний розвиток особистості. Якщо на шляху лібідо виникають перепони, то дитина фіксується на тій чи іншій стадії або повертається до більш ранніх, набуваючи невротичних ознак. Отже, психосексуальний розвиток дитини – це її рух від інфантильних до більш зрілих способів досягнення сексуального задоволення, це процес оволодіння нею енергією власних потягів, набуття як психологічної автономії, так і здатності до емоційно-близьких контактів з іншими людьми (М.Кляйн, А.Фройд, З.Фройд).

На наш погляд, застосування методичних засад генетичної психології дає змогу досліджувати ті чи інші особливості засвоєння сексуальної культури в дитячі роки, а саме – розглядати прояви сексуальності як певний пласт психологічної діяльності, зумовлений соціумом, як смисли соціалізації та як наукове явище (С.Максименко).

У другому розділі **“Соціалізація статі та сексуальності”** представлено результати дослідження етносоціальних нормативів гендерної поведінки, поширених в українському соціумі. Підкреслено, що проблема соціалізації статі потребує вивчення у різних соціальних контекстах. Гендерна культура кожного етносу, що включає систему диференціації статевих ролей, статевої стратифікації, маскуліно-фемінних орієнтацій, шлюбно-сімейної звичаєвості, є провідним фактором формування статевої свідомості.

Методами зібрання матеріалу виступали опитування вчителів та учнів, контент-аналіз етнографічних джерел із шлюбно-сімейної тематики, змісту шкільних підручників, популярних серед учнівської молоді жіночих та чоловічих часописів, телереклами, аналіз статистичних даних щодо розподілу економічних, сімейних та соціальних ролей, професійної зайнятості чоловіків та жінок в Україні тощо.

Домінуючим методичним підходом до аналізу змісту гендерних настановлень дітей слугували не тільки їхні уявлення про ідеальне Я, статус, діапазон ролей, освітній рівень тощо, але й виявлення вже асимільованих приписів та ціннісно-нормативних орієнтирів щодо власної поведінки. Методом нарративу, що складався учнями старших класів щодо найпоширеніших стереотипів серед молоді, виявлялися ціннісно-нормативні уявлення юнаків та дівчат про гендерну рівність, діапазон ролей, можливості самореалізації.

Виходячи з поняття гендеру як комплексу сімейних, соціальних, освітніх, професійних, соціальних характеристик розподілу статей в соціумі, можемо стверджувати, що процес соціалізації статі в Україні є вельми суперечливим. Соціум закладає такий сценарій набуття гендерної ідентичності, який поєднує в собі як соціально типове, так і індивідуальне, які, як правило, виступають дисгармонійними складовими образу Я. Неузгодженість, дисбаланс домагань та очікувань, маргіналізація статевої свідомості за рахунок збіднення етнокультурних нормативів статево-рольової поведінки породжує дезорієнтованість юнаків та дівчат щодо реального та шляхів досягнення ідеального Я.

Аналіз нормативів статево-рольової поведінки, які історично обумовлювали характер статевої ролей у шлюбно-сімейних стосунках та суспільному житті в Україні (що знайшли своє відображення у фольклорі, мистецтві, побутовій звичаєвості), переконливо засвідчує, що дихотомічність функцій чоловіків та жінок не супроводжувалася дискримінацією жіночої статі та була далекою від патріархальної моделі міжстатевих взаємин. В свідомості українців статева належність розглядалася половинним буттям, а концепція Я як чоловіків, так і жінок відзначалася індивідуалізацією статевої ролей, андрогінними властивостями. В силу історичних обставин гендерна етнокультура українців тривалий час була приреченою на самовиживання, що не могло не позначитися в подальшому на деформації моральних засад статево-рольової поведінки.

Особливості соціалізації статі на теренах України в епоху соціалізму можна охарактеризувати процесом вирівнювання позиції статей в здобутті освіти і освоєнні професійних ролей та водночас звууження можливостей для самореалізації у статево-відповідних ролях. Такий характер гендерної соціалізації можна назвати “безстатевим сексизмом”, оскільки рівність статей досягалася за рахунок нівелювання статево-відповідних властивостей і орієнтувала на освоєння статево-нейтральних чи нетипових ролей. Сексизм проявлявся, в першу чергу, у порушенні принципу парності, гендерної рівноваги у виконанні сімейних та соціальних ролей. Звідси – сучасні проблеми статевої соціалізації підростаючого покоління: девальвація сімейних ролей, зростання привабливості їхнього традиційного розподілу, маскулінізація дівчат та фемінізація хлопців тощо.

Оцінка сучасного стану українського суспільства з позицій гендерної рівності (дисбаланс економічного, соціального, сімейного статусу чоловіків та жінок, диференціація ціннісно-нормативних уявлень про поведінку в залежності від статі тощо) засвідчує, що його орієнтації є далекими від оптимальних. Не випадково в гендерних напучуваннях ЗМІ постулюється “природна” схильність жіночої статі до домогосподарювання, опіки, створення сімейного затишку, а чоловічої – до суспільної діяльності, спрямовуючої і керівної ролі в сім’ї та за її межами. Тим самим чітко диференціюються сфери самореалізації особистості хлопчика і дівчинки, чоловіка і жінки.

Як засвідчують результати дослідження, в змісті навчання та виховання в середніх навчальних закладах значною мірою постулюються сексичні погляди на різні суспільні завдання чоловіків і жінок, на обмеження їхніх функцій певними сферами життєдіяльності людини. Для жіночої статі вони лежать переважно у площині виховання дітей, плекання родинного затишку, служіння

чоловікові, для чоловіків – суспільної праці, політики, професійних здобутків, кар'єри, забезпечення сім'ї тощо.

В дослідженні простежено основні напрямки диференціації процесу соціалізації хлопчиків та дівчаток. Встановлено, що дорослі по-різному будують характер розмови з вихованцями в залежності від статі дитини. Це стосується не тільки батьків, а й вчителів. Функціональне призначення іграшок та ігор для хлопчиків та дівчаток переважно різне за характером, а іноді й зовсім протилежне: хлопчиків орієнтують на предметно-інструментальні навички та уміння, дівчаток – на емоційно-регулюючу діяльність. По-різному спрямовується і регулюється поведінка хлопчиків та дівчаток. Хлопчиків переважно заохочують до самостійного пошуку, змагань, перемог, конкуренції, орієнтують на кар'єру, вагомі соціальні ролі в професійній, громадсько-політичній сфері. Рольові експектації дівчаток у більшості обмежуються створенням сім'ї, майбутніми побутовими обов'язками, зокрема господарчими та виховними. Перспективи професійних ролей дівчаток вбачаються здебільшого в освіті, культурі чи сфері обслуговування, хлопчиків – у виконанні соціальних ролей. Не випадково, що в побудові образів ідеального Я бажання дітей відрізняються: дівчина – керівник, політик, державний діяч, менеджер, військовослужбовець в результатах опитування майже не зустрічається.

Аналіз текстового та ілюстративного навчального матеріалу початкової школи засвідчує, що чоловіки та хлопчики зображені в ньому особами, які створюють подію, здійснюють вчинок. Водночас жінки та дівчатка, як правило, тільки пожинають плоди діяльності “сильної” статі і мають справу переважно з обставинами, які склалися, і відбувалися поза їхнім волевиявленням. Чоловіки, хлопчики на картинках зображені переважно енергійними, активними, жінки та дівчатка – залежними, кимсь опікуваними.

Слід відзначити, що при порівнянні комплектів підручників 60-70-х та 80-90-х років, останні вигідно відрізняються у плані розширення кола ролей жіночої статі, їхнього наближення до чоловічих, проте ця тенденція є ще вочевидь слабкою. Головними дійовими особами в змісті оповідань, задач та вправ виступають переважно хлопці та чоловіки; жіночі персонажі демонструють стереотипні характеристики – їх рятують, захищають, повчають.

Диференційовані статево-рольові приписи вносяться у свідомість дітей також під час безпосереднього спілкування вчителя з учнями. Як засвідчують результати дослідження, вихователі рідко обговорюють з хлопчиками і дівчатками проблеми гендерної рівності (етичні, психологічні, соціальні), майже не привертають увагу дітей до експлуатації жіночого тіла в торгівельній рекламі, поширення брутальних висловів, які принижують гідність статей тощо. Сам вчитель не завжди є прикладом андрогіної статеворольової поведінки. По-різному ставляться вчителі і до оцінки академічних успіхів учнів та учениць: у хлопців їх здебільшого пов'язують із здібностями, у дівчат – з терпінням та посидючістю. Така диференційована система виховання – підтримки духу змагань, наполегливості у досягненні мети у однієї статі та орієнтації на пристосування, адаптування, невтручання в хід справ у іншої – породжує різне ставлення до свого Я: хлопчики в процесі навчання мають очевидні переваги над дівчатками в можливості відкрити себе, ідентифікуватися з певними героями та моделями гендерної поведінки, отримати психологічний простір для самоствердження.

У ВИВЧЕННІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ГЕНДЕРНОГО ТА ПСИХОСЕСУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ В СТАНОВЛЕННІ ЇЇ Я-ОБРАЗУ НАМИ ВИРІШУВАЛИСЬ ТАКІ ЗАВДАННЯ: ВИЯВЛЕННЯ ДОМІНУЮЧИХ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ, ЇХНЬОЇ РОЛІ У СПРИЙНЯТТІ СЕБЕ СЕСУАЛЬНОЮ ІСТОТОЮ, ВИЗНАЧЕННЯ СТУПЕНЯ ПОІНФОРМОВАНOSTІ ДІТЕЙ В ПИТАННЯХ СЕСУАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я ТА РОЗУМІННЯ СЕБЕ З ПОЗИЦІЇ ЗАСВОЄНИХ ЗНАНЬ, З'ЯСУВАННЯ НАЙБІЛЬШ ВАГОМИХ ДЖЕРЕЛ ВПЛИВУ НА ВИБІР НОРМАТИВІВ СЕСУАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ.

Методами дослідження виступали стандартизовані інтерв'ю, спостереження, анкетні опитування, складання нарративу, які відрізнялися за змістом у відповідності до віку опитуваних. Питання були побудовані таким чином, щоб відповіді на них могли дати уявлення про мінімум знань

дитини щодо її психосексуального розвитку. Обсяг та зміст таких базових уявлень та понять був виокремлений групою експертів, фахово причетних до розробки статевоосвітніх програм для підлітків.

Встановлено, що особливості сексуальної поведінки дитини значною мірою обумовлені характером її гендерних настановлень, набутих знань про своє тіло, сексуально-репродуктивну функцію та взаємини статей. Чим більшою мірою пізнання сексуальної функції, відкриття чуттєвості інтегроване в соціальну поведінку дитини, тим вищою є їхня цінність у структурі образу Я. Чим андрогіннішим виявляється спектр засвоєних нормативів гендерної поведінки, тим ширшим є простір для інтеграції сексуальної функції в концепцію “Я-хлопчик” або “Я-дівчинка”.

Проведено аналіз психологічних новоутворень, характерних для психосексуального розвитку дитини на тому чи іншому етапі вікового розвитку, зафіксована спадкоємність та взаємозв'язок реорганізації образу фізичного Я з гендерними орієнтаціями. Проілюстровано роль дорослих, передовсім батьків, у виробленні позитивного ставлення вихованців до сексуальної сфери людини, поваги до тілесного низу та до функціонування власного організму як статевоозначеного, розроблено рекомендації щодо змісту сексуальної поінформованості дітей. Визначено типові помилки дорослих у ставленні до сексуальної активності дітей, наведено ілюстрації важких психологічних наслідків для розвитку образу Я сексуального невігластва та низької педагогічної культури батьків. Зазначено, що характер догляду дорослим за організмом дитини (привичаєння її до гігієни статевих органів, їхнє вербальне та інтонаційне означення, пещення тіла, забезпечення приватного простору, автономії поведінки тощо) закладає основи її дбайливого ставлення до репродуктивного здоров'я у майбутньому. Автором дослідження систематизовано дискусійні точки зору на ставлення до аутоеротичної поведінки дітей та підлітків.

Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду запровадження статево-освітніх програм засвідчує тісний взаємозв'язок між рівнем сексуальної поінформованості дітей та культурою їхньої поведінки. Підкреслено, що відповідність сексуальної поведінки дітей та підлітків певним нормативним вимогам знаходиться у прямій залежності від педагогічно-спрямованого впливу на неї, її олюднення в контексті гуманізації всіх сфер життєдіяльності. Людська сексуальність представлена у свідомості дітей та юнацтва, передовсім, через проекцію їхніх вікових потреб та інтересів. Ступінь та широта задоволення останніх в контексті наукових знань розвиває у вихованців здатність до самовизначення в питаннях сексуальної поведінки. Показано, що примітивізація сексуальної “просвіти” шляхом поширення низькопробних комерційних видань, реклами спричиняє розвиток у дітей біологізованих поглядів на людську сексуальність, стимулює ранню сексуальну активність, живить виникнення численних міфів та спотворених уявлень щодо “магії сексу”, способів запобігання вагітності чи зараження ВІЛ-інфекцією та венеричними хворобами.

На основі результатів дослідження робиться висновок про те, що психологічним бар'єром на шляху інтеріоризації культури сексуальної поведінки, дбайливого ставлення до репродуктивного здоров'я виступає низький рівень саморефлексії тілесного Я, неповага до його функцій. Встановлено, що більшість дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку відчуває значні труднощі у вмінні означувати тілесне Я науковими термінами, не має достатніх знань щодо функціонування людського організму, зокрема статевої сфери. Підкреслюємо, що брак належної сексуальної просвіти на фоні розмаїття стихійних впливів соціуму на зміст сексуальних інтересів, дегуманізація сексуальної функції кінематографом, приниження функцій тіла антисанітарією громадських, в тому числі шкільних прибиралень, призводить до широкого застосування дітьми вульгаризмів, брутальних висловів в означенні сексуальної поведінки, до відчуження сексуальної сфери від складових образу Я, прийняття її нижчою, непристойною його частиною.

Встановлено, що хоча за допомогою належної сексуальної просвіти і вдається оперативно скоригувати рівень поінформованості та знань, необхідних для розуміння дитиною власного психосексуального розвитку, все ж відсутність чіткої системи статевого виховання породжує амбівалентне ставлення до сексуальності, яке у більшості дітей зберігається впродовж шкільних

років. Дистанційованість між низьким рівнем сексологічних знань гендерних домагань і зростаючою з віком дитини сексуальною активністю призводить до нівелювання цінності репродуктивного здоров'я, утвердження поглядів на сексуальну функцію як на вид дозвілля, не пов'язаного з глибинною сутністю людини – виявом її прихильності, вищих почуттів, планів на майбутнє.

Аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду статевого виховання дозволив визначити концептуальні засади його запровадження, а саме – висвітлення сексуальної функції у єдності біологічного і соціального, у контексті мистецтва любити людину, створювати гармонію Я і не-Я. Особистісно-центрований підхід в доборі дидактичних матеріалів стимулює розширення соціального контексту пізнання дитиною себе й інших, активізує вироблення власної позиції щодо сексуальної поведінки, переводить сексуальну сферу в систему цінностей майбутнього дорослого життя.

У розділі **“Нетрадиційні сексуальні стосунки та статеві ролі”** наголошується, що вивчення проблеми розвитку образу Я у людей з порушенням статевої ідентифікації та інверсією сексуальних орієнтацій дає змогу глибше пізнати роль біологічних та соціальних факторів в соціалізації статі. Вивчення наслідків сексуальної віктимізації для гендерного і психосексуального розвитку особистості створює передумови для кращого розуміння норми онтогенезу у порівнянні з його патологією.

Явище дисфорії тіла і психіки яскраво проявляється у специфічному розвитку Я-концепції, особливо у таких її параметрах, як Я реальне, Я для інших, ідеальне Я, майбутнє Я. При цьому чинники соціалізації відіграють роль своєрідного стресового механізму, який випробовує особистісне Я на міцність статево-рольового самовизначення і самоприйняття.

Результати дослідження розладів статевої ідентичності в дитячі та юнацькі роки засвідчують, що фрустрація реалізації соціогенних потреб у статево-рольовій поведінці призводить до загострення конфлікту між Я біологічно-реальним і Я психічно-реальним, що нерідко призводить до виникнення невротичних станів, розвитку пато психологічних рис характеру. Становлення образу Я у разі порушення статевої свідомості переконливо ілюструє, що індивід виступає не лише об'єктом, а й суб'єктом статевої соціалізації. Якщо для більшості людей головним спрямовуючим фактором статевої соціалізації виступає належність біологічна, то для транссексуальних індивідів – стать як усвідомлювана психічна реальність. Статевотипізована маскулінна поведінка індивідів з порушенням статевої ідентичності (типу жінка-чоловік) та фемінна (за типом чоловік-жінка) у підлітковому та юнацькому віці обумовлені, в першу чергу, механізмами самокатегоризації та само-соціалізації, ніж ідентифікації. При цьому, чим позитивнішою виявляється концепція Я, тим успішнішою відбувається соціальна адаптація у біологічно бажаній статі і навпаки.

Нормативи та приписи гендерної поведінки соціуму виступають своєрідним дороговказом освоєння сімейних та професійних ролей, побудови ідеального Я. Наслідуючи традиційний тип маскулінної поведінки, особистість орієнтується на предметно-інструментальний, діяльнісний тип соціального самоствердження в соціумі. При орієнтаціях на традиційно жіночий тип у вияві індивідуального Я, в освоєнні діапазону бажаних гендерних ролей наслідуються експресивно-чуттєве. Андрогінні властивості виявились оптимальними в освоєнні нових моделей гендерної поведінки.

Транссексуалізм як порушення розвитку статевої самосвідомості є, передовсім, психологічною проблемою як для вивчення, так і для психодіагностики. Нами визначено критерії позитивної прогностики гендерної адаптації осіб з розладом статевої ідентичності, серед них: стабільність розвитку позитивної концепції Я, конгруентність самооцінних ставлень, сила та індивідуалізація образу Я, здатність до самовизначення в сфері гендерних ролей, позитивні очікування. Серед психодіагностичних параметрів – інтернальність загального і ситуативного локусу-контролю, сила Его, самоприйняття, повнота реалізації Я у різних соціальних сферах буття, кореляція самооцінок реального та бажаного образу Я.

Оскільки наслідки хірургічної зміни статі для транссексуальної особистості мають незворотний характер, попередня оцінка особливостей розвитку Я-концепції в підліткові та юнацькі роки є вирішальними критеріями прогностики її соціальної адаптованості у бажаній статевій ролі.

Дослідження засвідчує, що бажана статева належність виступає внутрішньою віссю, своєрідним стрижнем, який інтегрує і організує гендерну та сексуальну поведінку. Підтверджено, що вплив мікросоціального середовища не впливає на розвиток транссексуалізму і виявляється суттєвим тільки у випадку порушення статевої ідентичності нетранссексуального типу.

Встановлено, що у разі розладу статевої ідентичності жорсткі нормативи та приписи щодо адекватності гендерної поведінки дитини її біологічній статі значною мірою позначаються на її емоційних, психічних станах, що призводить до зростання рівня тривожності, депресивних настроїв, застосування механізмів психологічного захисту. Дослідження показало, що емоційна пам'ять індивідів з розладами статевої ідентичності транссексуального типу, особливо "ядерних" форм, зберігає і в дорослому віці переживання дитинства, пов'язані з невідповідністю власних бажань, потреб та інтересів гендерним очікуванням батьківської сім'ї чи дитячого навчального закладу, які всіляко засуджували статево-нетипові види ігор, занять, манер поведінки, вибір друзів тощо. При цьому потреби дітей у гендерному самоствердженні найчастіше проявляються у місатрибуції фізичного Я (відмові від статевоповідного одягу, імені, зачіски, видів занять тощо).

Встановлено, що для окремих особистостей із статевою дисфорією їхня педагогічна занедбаність у дитячі роки створює оптимальні умови для самоствердження свого психічного Я в бажаній статі, оскільки дозволяє мінімізувати заборони та обмеження на гендернеадекватну поведінку. Встановлено, що дисгармонійний розвиток Я-концепції особливо посилюється в підліткові роки через фрустрацію соціогенних потреб, насамперед у групуванні з однолітками, в їхній емоційній підтримці, в їхньому наслідуванні. Самовідчуття "свій серед чужих - чужий серед своїх" найбільш влучно характеризує ставлення підлітка до себе у період завершення статевого дозрівання та досягнення статевої зрілості. Звуження форм гендерної самореалізації у статевоповідних видах соціальної активності, дозвілля, в інтимно-референтних стосунках з однолітками, негативно позначається не тільки на образі Я, але й на психіці в цілому.

Нами встановлено, що в юнацькі роки та у молодшому дорослому віці заклопотаність розбіжністю психічної та біологічної статі може приймати різні компенсаторні форми. Чим вужчими виявлялися можливості для освоєння бажаних гендерних ролей, тим вищою була активність в утвердженні образу бажаного фізичного Я шляхом демонстрація зовнішніх атрибутів. Він підкреслювався елементами одягу, зачіски, аксесуарами, самореконструкцією первинних та вторинних статевих ознак. Чим більшою виявляється дистанційованість між рівнем оцінок тілесного Я у реальній і бажаній статі, тим більшою мірою в системі смислотворчих мотивів утверджувались сподівання "щастя й долі", пов'язані з хірургічною зміною статі. І навпаки, узгодженість самооцінних складових образів Я стимулювала освоєння широкого спектру соціальних ролей. Встановлено пряму залежність між конгруентністю самооцінних ставлень образу Я і набутим досвідом гендерної поведінки у бажаній статі, збалансованістю психічного профілю особистості і успішністю освоєння бажаних статевих ролей.

У дослідженні розроблено та апробовано диференційно-діагностичні критерії порушень статевої ідентичності з метою прогностики ефективності функціонування особистості після хірургічної зміни статі. Встановлено, що такі характеристики образу Я як константність самооцінних ставлень у віковій динаміці, андрогінність гендерних характеристик Я-концепції дають змогу успішно адаптуватись до соціуму в новій паспортній статі.

Практичний досвід психотерапевтичної роботи з підлітками та дорослими з розладами статевої ідентичності, вивчення їхнього життєвого шляху дозволили дійти висновку про важливість дезактуалізації ідеї зміни статі у особистостей із дисгармонійним розвитком образу Я за рахунок посилення його привабливості у власній статі.

Як свідчать результати дослідження, інверсія статевого потягу у період формування платонічного та еротичного лібідо визначає специфіку розвитку Я-концепції особистостей з інверсією статевого потягу. В підліткові та юнацькі роки їхній психосексуальний розвиток вступає у протиріччя із сформованими уявленнями про гендерне Я, орієнтоване соціумом переважно на гетеросексуальні

моделі поведінки. Відсутність у навколишньому середовищі належної моделі для ідентифікації призводить до емоційного напруження, аутоагресивних самооцінних ставлень, прагнення позбутися “негативної” частини власного Я за рахунок активізації сексуальної поведінки. Реалізація сексуальної функції у статево-небажаній, гетеросексуальній ролі призводить, як показало дослідження, до подальшої фрустрації афіліативних потреб, зростання невдоволення собою, пошуку сфер самореалізації.

Дослідження зафіксувало, що найбільше загострення конфлікту сексуального і соціального відбувається на етапі “виходу із сутінок”. Характер реструктуризації Я-концепції та ступінь інтеграції в її архітектуру нетрадиційних орієнтацій є необхідною умовою гармонізації психосексуального розвитку, відновлення цілісності, позитивності самооцінних ставлень.

Визначено особливості змін в образі Я гомосексуальних особистостей в процесі розвитку та поглиблення інтимно-референтних зв'язків, показано залежність стосунків від спрямованості Я-концепції на такі сфери, як навчання, робота, хобі, родинні зв'язки тощо. Встановлено, що чим більшою мірою статеворольова поведінка орієнтована на андрогінні моделі, тим стабільнішим виявляється статус особистості в соціальній та інтимно-референтних сферах.

Встановлено, що становлення нетрадиційних сексуальних орієнтацій не завжди відбувається паралельно статевому дозріванню підлітків та юнацтва і може остаточно визначитися на віковому етапі молодшого дорослого віку. Досвід гомосексуальної активності учнівської молоді часто набувається під впливом закритого соціального середовища дитячого освітнього чи спортивного закладу і зумовлений, переважно, віковим етапом розвитку генітальної сексуальності.

На етапі самовизначення в нетрадиційних сексуальних орієнтаціях молода людина переживає значні зрушення в образі Я. Прояви власної та очікуваної з боку інших гомофобії виступають головним чинником зміни самооцінних ставлень. Нездатність відновити позитивний образ себе стає основою внутрішнього конфлікту, перепоною на шляху освоєння гендерних ролей. В залежності від ступеня інтернальності поведінки та здатності до самовизначення по-різному відбувається інтеграція особистості в соціальну спільноту, виконання нею гендерних ролей. Зміна статеворольової поведінки, як-то: гіперболізація статевої ролі, її трансформація у маскуліний чи фемінний тип, виявилася залежною не стільки від нетрадиційних сексуальних орієнтацій, скільки від невпевненості в собі, амбівалентності складових Я-образу. Зазначимо, що ставлення до гомосексуалізму, як до антисоціального явища та девіантної поведінки, тобто гомофобія є досить поширеною серед учнівської молоді та має значний вплив на зміст соціонормативних вимог сексуальної поведінки в її середовищі.

Показано, що сексуальне насильство у будь-якій формі – від сексуально-небажаних дотиків, упосліджень до інцестних стосунків та зґвалтування - має особливо негативний вплив на психіку, оскільки зачіпає глибинні основи образу Я-відчуття самості, самоцінності, самототожності, уявлення про безперервність існування свого Я. При цьому тимчасовий, навіть нетривалий період дисбалансу складових Я-образу, зокрема тілесного і сексуального, призводить до підвищення тривожності, депресивних станів, соціальних фобій, зміни смислотворчих мотивів життєдіяльності в цілому.

На основі результатів соціолого-психологічного дослідження, проведеного Київським міським центром сімейного консультування, сексології і андрології, проаналізовано прояви сексуального насилля щодо дітей та юнацтва, їхня поширеність в різних дитячих освітніх закладах. Виявлено залежність частоти проявів сексуальних зловживань щодо дітей від типу навчального закладу, місця проживання дітей (місто, село) та їхнього віку. Показано, що ризик підпадання під сексуальне насилля зростає також в регіонах, де знижена частка віруючого населення та підвищений рівень його маргіналізації.

Доведено необхідність розробки превентивних програм, зорієнтованих як на попередження делінквентних форм сексуальної поведінки, так і на надання реабілітаційно-психотерапевтичної допомоги потерпілим. Дослідження особливостей психосексуального розвитку індивідів, потерпілих від сексуального насилля, засвідчує значні зрушення в цілісності та динаміці складових Я-образу.

Підкреслюється нагальна необхідність розробки статево-освітніх програм, націлених на розвиток вмій дітей різного шкільного віку розпізнавати сексуально-неадекватну поведінку оточуючих, як дорослих так і однолітків, та застосовувати запобіжні засоби її попередження як у сім'ї, так і в школі.

Зазначається, що гуманізація суспільного життя і масової свідомості, демократизація устрою буття людини у сім'ї та суспільстві є єдиною альтернативою сексуальній віктимізації Я у будь-яких її проявах.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми соціалізації статі, що виявляється в розробці її функціональної моделі. В ній знайшли своє відображення такі блоки психологічних знань, як суб'єкт та об'єкт виховання, провідні чинники соціалізуючого впливу, виховні технології. Аналіз процесу набуття гендерної ідентичності через призму Я-концепції дає змогу проаналізувати динаміку оволодіння дітьми статевими ролями, інтеграцію суспільно-очікуваного та особистісно-значущого в ціннісно-смыслову сферу особистості.

1. Гендерна ідентичність як онтогенетичне утворення формується в процесі взаємодії з соціумом. Гендерна соціалізація особистості як багатоаспектне явище є процесом, який реалізується в свідомості та образі Я на основі інтеріоризації статевоповідних приписів. Розвиток Я-концепції відбиває характер освоєння особистістю певного діапазону гендерних ролей та набуття відповідних смисло-життєвих цінностей, характерних для етнокультурної звичаєвості народу.

2. Провідними чинниками гендерної соціалізації дітей та юнацтва виступають сім'я, школа та засоби масової інформації, які сповідують переважно гіпергендерну ідеологію, орієнтуючи підростаюче покоління на засвоєння стевотипізованих моделей поведінки, сімейних та соціальних ролей, диференціюючи психологію статей та розвиток Я-концепцій. До цього часу сексистські настановлення та гендерні стереотипи залишаються поширеними в змісті навчального матеріалу, педагогічних вимогах, в організації виховного процесу.

3. Соціальні конструкти гендеру, а саме – превалююча орієнтація на традиційний розподіл статевих ролей в сім'ї та суспільстві та відповідні їм особистісні властивості з одного боку та тенденція до андрогінності з іншого, знаходять своє відображення в ціннісних диспозиціях юнацтва – учнівської та студентської молоді стосовно власного Я. Змістовні компоненти образу Я-ідеального мають суперечливий характер і тісно пов'язані як з андроцентричними гендерними експектаціями, представленими в стереотипах масової свідомості, так і з егалітарними, що базуються на ідеї рівності та взаємозамінності соціальних ролей чоловіків та жінок.

4. Сексуальність у розвитку образу Я дитини на будь-якому віковому етапі онтогенезу є важливим засобом пізнання і самоусвідомлення себе. Психосексуальний розвиток відбувається в системі дитина – соціум, покликаний олюднити людське. Брак статевого виховання та примітивізація “основного інстинкту” не сприяють оволодінню дитиною сексуальністю як власною суб'єктністю, самоцінністю, а навпаки – породжують та поглиблюють дихотомію тілесного і духовного.

5. Виходячи з того, що найбільшої стійкості той чи інший норматив поведінки набуває тоді, коли оволодіння ним входить в систему цінностей суб'єкта діяльності, опосередковується найвищими мотивами, для розробки концептуальних засад статевого виховання запропоновано опору на базисні складові образу Я дитини на тому чи іншому віковому щаблі її розвитку. Статеве виховання, зорієнтоване на біологію та фізіологію статевого розвитку, гігієну та профілактику і тому подібні питання, дає формальний ефект на рівні розширення знань та поінформованості, закріплення вмій та навичок. Засвоєння сексолого-психологічних знань в контексті вікових новоутворень та активізації потреб дитини в самовизначенні у значущих для її віку питаннях та проблемах є більш продуктивним чинником формування у вихованців індивідуальної системи цінностей, в тому числі сексуального і репродуктивного здоров'я. По мірі дорослішання учнів подальша виховна робота з

ними пов'язується з розвитком здатності рефлексувати цінності та вимоги, повагою до індивідуального вибору.

6. Змістовні характеристики самоставлень транссексуальних особистостей засвідчують вплив гендерних нормативів соціуму на диференціацію розвитку психічної статі (хлопчиків та дівчаток, чоловіків та жінок), підкреслюють значущість в становленні особистості переживання тотожності своїй біологічній статі. Прояви розладів статевої ідентичності в дитячі, підліткові та юнацькі роки переконливо демонструють, що розвиток Я-образу відбувається в доволі розлогому соціальному контексті, який зумовлює його ціннісно-смісловне наповнення – від оцінки свого фізичного Я до виконання сімейних та соціальних ролей.

7. Нетрадиційні сексуальні орієнтації мають значний вплив на позитивний чи негативний розвиток Я-концепції в залежності від ступеня інтеграції в її структурі нової складової образу Я. Ступінь самоідентифікації спрямованості сексуальних інтересів на тотожну стать значною мірою визначає стабільність гендерної поведінки та розвитку емоційно-референтних стосунків. Цілісність та позитивність Я-концепції на етапі “виходу із сутінок” та подальшої життєдіяльності, виступає запорукою успішної соціальної адаптації та самореалізації у виконанні гендерних ролей. Зміна статево-рольової поведінки відбувається, як правило, під дією зниження самоцінності Я та посилення внутрішнього конфлікту.

8. Агресивні тенденції в сексуальній поведінці, яка завжди має індивідуальні, глибинні причини, значною мірою культивуються та поширюються самим середовищем дітей. Сексуально-образлива поведінка більш поширена в тих дитячих спільнотах, де є нижчим рівень освіти та виховання. Психокорекція поведінки традиційно фокусується на жертві та винуватцеві сексуальної віктимізації, в той час як культура міжстатевого спілкування дітей залишається без змін. Тому головні зусилля мають покладатися як на те, щоб навчити дітей знаходити необразливі форми для вияву своїх емоцій, так і на розвиток здатності кожного вихованця мінімізувати підпадання під ризик сексуального насилля, вміти його розпізнавати у зловживаннях з боку однолітків та дорослих та запобігати їм.

Висновки не охоплюють проблему соціалізації статі у всій її багатовимірності. Серед перспективних напрямків подальших досліджень – особливості психосексуального та гендерного розвитку депривованих дітей, дітей з вадами психічного розвитку і особливими потребами, а також вивчення психологічних відмінностей дівчаток та хлопчиків в процесі соціалізації та деякі інші.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ НА ТЕМУ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Монографії:

- 1.1. Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М.И.Боришевского. – К.: Вища шк., 1980. – 168 с. (Доробок здобувача – 13 %).
- 1.2. Боришевський М.И., Дригус М.Т., Пилипенко Л.И., Хоружий С.Н., Сапожникова Л.С., Иванова З.В., Говорун Т.В. Развитие нравственных убеждений школьников / Под. ред. М.И.Боришевского. – К.: Рад. шк., 1986. – 181с. (Доробок здобувача – 8%).
- 1.3. Говорун Т.В. Час нашого дозвілля (серія “Сім’я і суспільство”). – К.: Політвидав України, 1986. – 88 с.
- 1.4. Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про статево виховання дитини. – К.: Рад. шк., 1990. – 160с. (Доробок здобувача – 60%).
- 1.5. Govorun T., Vornik B. The International Encyclopedia of Sexuality. Vol. 3. Spain to the United States. – New York: Continuum, 1997. – P. 1267-1308 (Доробок здобувача – 60 %).
- 1.6. Говорун Т.В. Соціалізація статі та сексуальності. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240с.

2. Посібники та підручники:

- 2.1. Білоусова В.О., Говорун Т.В., Кисельова Н.Й. Виховання культури поведінки учнів. – К.: Рад. шк., 1986. - 160с. (Доробок здобувача - 40%).
- 2.2. Арцишевський Р.А, Говорун Т.В., Журавльов А.А., Кондратик Л.Й., Лагутін В.Д., Півницький М.Д. Людина і суспільство : Експерим. підручн. для 11 кл. Т.1. - Розділ І. Людина; - Розділ ІІ. Суспільство. – К.: Компас, 1992. – 256с. (Доробок здобувача – 13%).
- 2.3. Безпалько О.В., Трухін І.О., Говорун Т.В. та ін. / Відп. ред. А.Й.Капська. Зміст і методика позакласної виховної роботи за інтересами. Методичний посібник. – К.: КДПІ, 1993. – 120с. (Доробок здобувача – 10%).
- 2.4. Сексопатология и андрология. Методическое пособие для врачей. Вып. 1. / Под ред. Б.М.Ворника. – К.: Городской научн. и организ. – метод. центр сексологии и андрологии, 1994. – 124с. (Доробок здобувача – 5%).
- 2.5. Сексопатология и андрология: Лекции для врачей. Вып.2. - К.: Нац. комитет борьбы с заболеванием СПИД при Президенте Украины, 1995. – 124с. (Доробок здобувача - 5%).
- 2.6. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Стаття та сексуальність: психологічний ракурс. Навчальний посібник. –Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с. (Доробок здобувача – 60%).
- 2.7. Волинець Л.С., Говорун Т.В., Пеша І.В., Бевз Т.М., Юрченко В.І., Яременко О.О. Як навчитися поважати себе й інших. Поради психолога (Випускникові школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування). Сер. “На порозі самостійного життя”: У 4 кн. ; Кн.3. - К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 79с. (Доробок здобувача – 25%).
- 2.8. Волинець Л.С., Говорун Т.В., Пеша І.В., Берліна Л.І., Карпенко О.І., Афендулова М.Т., Філіпішина А.А., Яременко О.О. Законодавство, яке тебе захищає (Випускникові школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування). Сер. “На порозі самостійного життя”: У 4кн.; Кн.2. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 78с. (Доробок здобувача – 10%).
- 2.9. Волинець Л.С., Балим Л.В., Глушенко В.М., Говорун Т.В., Голік Л.П., Шерибор Т.В., Іванова І.Б., Капська А.Й., Комарова Н.В. Державна доповідь “Про становище дітей в Україні за підсумками 1998 року”. – К.: Український ін-т соціальних досліджень. – 120с. (Доробок здобувача – 8%).

3. Навчальні програми:

- 3.1. Білоусова В.О., Говорун Т.В. Програма виховання моральних основ культури поведінки учнів 4 – 6 класів. – К.: Рад. шк., 1981. - 71с. (Доробок здобувача – 50%).
- 3.2. Білоусова В.О., Говорун Т.В. Програма виховання моральних основ культури поведінки учнів 5 – 6 класів. – К.: Рад. шк., 1986. – 81 с. (Доробок здобувача – 50%).
- 3.3. Говорун Т., Куєвда В., Мацейків М. Програма курсу “Етнопсихологія” (для спеціальності “Народознавство”). – К.: ІСДОУ, 1994. – 28с. (Доробок здобувача – 33%).
- 3.4. Говорун Т.В., Кікінежді О.М., Кравець В.П. Навчальна програма курсу “Психологія статі” для спеціальностей “Психологія” та “Соціальна педагогіка” освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра та спеціаліста. – Тернопіль: ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2001. – 36с. (Доробок здобувача – 50%).

4. Статті у наукових виданнях:

- 4.1. Боришевский М.И., Говорун Т.В. Социально-психологические ожидания как фактор взаимодействия личности и коллектива // Взаимодействие коллектива и личности в коммунистическом воспитании. – Таллин: Таллинский пединститут им. Вильде, 1979. – С.142 – 148. (Доробок здобувача – 50%).

- 4.2. Говорун Т.В. Психологічні аспекти морального виховання школярів у піонерському таборі // Рад. шк. - 1980. - №5. - С.46 – 50.
- 4.3. Кулініч В.О., Говорун Т.В., Шарган О.М. Якими бути урокам етики і психології сімейного життя // Рад. шк. - 1988. - №6. - С.47-53. (Доробок здобувача – 33%).
- 4.4. Говорун Т.В., Шарган О.М. Особливості статевого виховання школярів // Актуальні проблеми виховання учнівської молоді. Науково-методичний збірник. Вип. I – Тернополь: ТГПИ, 1989. – С. 376-381. (Доробок здобувача – 50%).
- 4.5. Говорун Т.В. И нужно, и интересно // Профессионально-техническое образование. - 1984. - №8. - С.63.
- 4.6. Говорун Т.В., Кисельова Н.Й. Психологічна характеристика дозвілля учнівської молоді // Зб.: Психологія. Вип. 24 – К.: Рад. шк., 1985. – С.51-58. (Доробок здобувача – 50%).
- 4.7. Говорун Т.В. Виховання громадянської свідомості в концепції національної школи // Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції: – К.: Укр.-фінськ. ін-т менеджменту і бізнесу, 1993. – С. 137-139.
- 4.8. Говорун Т.В., Ворник Б.М. Социально-психологические аспекты развития украинской семьи // Сексология и андрология. Вып.2. – К.: Ин-т урологии и нефрологии АМН Украины, 1994. – С. 7-12. (Доробок здобувача – 50%).
- 4.9. Говорун Т.В. Соціально-психологічне самовизначення жіноцтва як умова подолання сексизму // Жінка і демократія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – К.: Жіноча громада, 1995. – С. 78-82.
- 4.10. Говорун Т.В. Проблеми людської сексуальності у полі уваги родинного лікаря // Сімейна медицина. Вип.1. - К.: Конгрес укр. інтелігенції, 1996. – С.37-57.
- 4.11. Govorun T., Vornik B., Korol' N. The assessment of cross-gender identification // Civilization, sexuality and social life in historical context . The hidden face of Urban life. International conference. Budapest, 1995.- Budapest: Semmelweis University of medicine, 1996. – P.200-204. (Доробок здобувача – 45%).
- 4.12. Ворник Б.М., Говорун Т.В., Король Н.С. Особенности полоролевого и сексуального поведения транссексуалов // Сексология и андрология. Вып. 3.-К.: НИИ урологии и нефрологии АМН Украины, 1996. - С. 67-72. (Доробок здобувача-45%).
- 4.13. Govorun T., Vornyk B. Challenges in the Ukraine // Choises: Sexual health and family planning in Europe.-Sexual health today, vol.25, N1, 1996. - P.13-15. (Доробок здобувача-50%).
- 4.14. Говорун Т.В. Сексуальність у фокусі проблем статевої соціалізації особистості // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник. / За ред. Т.В.Говорун. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996. -С.27-35.
- 4.15. Говорун Т.В., Шарган О.М. Сексуальна просвіта у розвитку статевої свідомості юнацтва // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник. / За ред. Т.В.Говорун. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1996.-С.110-124. (Доробок здобувача-50%).
- 4.16. Govorun T., Vornik B. Sexuality victimized teenagers in the focus of sociological study // Child Sexual Violence. Supplement from the East-West Conference. Prague 1996 – Prague, 1997. - P. 47-51. (Доробок здобувача - 50%).
- 4.17. Говорун Т.В. Мета-аналіз у прикладних психологічних дослідженнях // Практична психологія: теорія, методи, технології: Матеріали наукового семінару. – К.: Інститут психології ім. Г.Костюка АПН України, 1997. – С. 168 –175 .
- 4.18. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Психологічні аспекти гендерної дискримінації // Психологія. Збірник наукових праць. Вип.3.-К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1999. - С.3-8. (Доробок здобувача-50%).

- 4.19. Говорун Т.В. Сучасне юнацтво і проблеми статевої самоідентифікації // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип. 5. – К.: РВЦ “Київський Університет”, 1998. - С.68-72.
- 4.20. Говорун Т.В. Психологія статі: жіночий аспект проблеми // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П’ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. - С. 289-296.
- 4.21. Говорун Т.В. Психологія статі у вихованні дитини // Духовність як основа консолідації суспільства. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Том 16. - К.: НДІ “Проблеми людини”, 1999. - С.248-251.
- 4.22. Говорун Т.В. Стать та сексуальність у розвитку психологічних знань // Психологія. Збірник наукових праць. Вип.3 (10). - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – С.77-82.
- 4.23. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. До проблеми статевої соціалізації дітей // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: педагогіка, №4. – Тернопіль: ТПУ ім. В.Гнатюка, 2000. – С. 16-22. (Доробок здобувача-50%).
- 4.24. Говорун Т.В. Проблеми ресоціалізації прийомних дітей з досвідом сексуальної травматизації // Психологія. Збірник наукових праць. Вип.11.- К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. - С.121-128.
- 4.25. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гомосексуальність: міфи та реальність // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Т.2, Ч.3.- Рівне: Волинські обереги, 2000. – С.62-80. (Доробок здобувача-50%).
- 4.26. Говорун Т.В. Еротика та порнографія у ставленні до людини // Психологія. Збірник наукових праць. Вип.13. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. - С.437-444.
- 4.27. Говорун Т.В. Соціалізація статі як психологічна проблема // Педагогіка і психологія. Інформаційний бюлетень АПН України. Вип.2.- К., 2001. - С. 5-13.
- 4.28. Говорун Т.В. Статева соціалізація: концептуальні підходи // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: “НЕВТЕС”, 2001. - Т.ІІІ, Ч.6. - С. 121-128.
- 4.29. Говорун Т.В. Гендерний розвиток дитини // Психологія. Збірник наукових праць. Вип. 14. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001. - С. 132-138.
- 4.30. Говорун Т.В. Шлюбно-сімейна звичаєвість українців // Вісник прикарпатського університету ім. В.Стефаника. Серія “Педагогіка”, вип.6.- Івано-Франківськ: Плай, 2001. - С.92-100.
- 4.31. Говорун Т.В. “Межова” особистість: особливості гендерної поведінки // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: “НЕВТЕС”, 2001. - Т. ІІІ, Ч. 7. – С. 51-59.
- 4.32. Говорун Т.В. Соціум і гендерна культура // Психологія. Збірник наукових праць. Вип. 15. - К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 124-131.
- 4.33. Говорун Т.В. Фемінність-маскулінність в особистісному та соціальному вимірі // Проблеми загальної та педагогічної психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: “Гнозис”, 2002. - Т.ІV, Ч.1. – С. 30-39.

5. Брошури:

- 5.1. Говорун Т.В., Кленевская Л.К., Рыбинский Е.М. Подросток в пионерском лагере (Организация и формы воспитательной работы в пионерлагере “Артек”). – К.: “Знание” УССР, 1980. – 48 с. (Серія “Педагогическая”). (Доробок здобувача – 40%).
- 5.2. Говорун Т.В., Ворник Б.М. Сексуальність та статева поведінка в Україні (Проблеми сьогодення та перспективи). – К.: Нац. комітет боротьби з захворюванням на СНІД при Президенті України, 1995. – 51с. (Доробок здобувача – 60%).

6. Методичні рекомендації:

- 6.1. Боришевський М.Й., Говорун Т.В., Шарган О.М. Методичні рекомендації до курсу “Етика і психологія сімейного життя” (9-10 класи загальноосвітньої школи). – К.: Рад. шк., 1985. – 48с. (Доробок здобувача – 33%).
- 6.2. Говорун Т.В., Киселёва Н.И. Педагогические основы формирования культуры поведения подростков. (Методические рекомендации в помощь классным руководителям 4-6 классов). – К.: ГИУУ, 1985. – 52с. (Доробок здобувача – 50%).
- 6.3. Алексеева М.И., Говорун Т.В. Усиление роли семьи в воспитании детей. – К.: Об-во “Знание” УССР, 1987. – 15с. (Доробок здобувача – 50%).
- 6.4. Говорун Т.В., Шарган О.М. Методичні рекомендації з питань практичної психології міжособистісного спілкування (на допомогу керівникам курсу “Етика і психологія сімейного життя”). – Тернопіль: ТООУВ, 1990. – 47с. (Доробок здобувача – 50%).
- 6.5. Кравець В.П., Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Він та вона: різні від природи чи від виховання? – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 27с. (Доробок здобувача – 40%).
- 6.6. Кравець В.П., Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Стратегія статевого виховання школярів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 31с. (Доробок здобувача – 40%).
- 6.7. Говорун Т.В., Кікінежді О.М., Кухаренко С.П. Українсько-російсько-англійський термінологічний словник. Психологія статі та сексуальності. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 40с. (Доробок здобувача – 33%).

7. Тези доповідей:

- 7.1. Говорун Т.В., Чепелева Н.В. Свободное время как фактор социализации юношества // Личность в системе общественных отношений. Ч.2. Тезисы научных сообщений к VI Всесоюзному съезду общества психологов СССР. – М., 1983. – С. 418-420. (Доробок здобувача – 50%).
- 7.2. Govorun T. Sex education in Ukraine // Sexual Science, 1994. – Miami: The Society for the Scientific Study of Sex, 1994. – P. 21.
- 7.3. Vornik B., Govorun T. Differential diagnostic criterion of gender identity disorders // Civilization, sexuality and social life in historical context-hidden face of urban life. SOTE international conference, Budapest, 1995. – P. 26. (Доробок здобувача – 50 %).
- 7.4. Говорун Т.В., Ворник Б.М., Король Н.С. Теоретические предпосылки оказания помощи лицам с гомосексуальной ориентацией // Актуальные вопросы сексологии и андрологии. – К., 1995. – С. 20-22. (Доробок здобувача – 45%).
- 7.5. Ворник Б.М., Говорун Т.В. Характеристика партнёрских отношений в семьях транссексуалов // XII съезд психиатров России (материалы съезда). – М., 1995. – С. 581-582. (Доробок здобувача – 50%).
- 7.6. Ворник Б.М., Говорун Т.В., Король Н.С. Полоролевое и сексуальное поведение транссексуалов // Проблемы современной сексологии и сексопатологии. – М., 1996. – С. 28-30. (Доробок здобувача – 33%).
- 7.7. Ворник Б.М., Говорун Т.В. Роль стереотипов полоролевого поведения в возникновении сексуально-психологических дисгармоний // Проблемы современной сексологии и сексопатологии. – М., 1996. – С. 32-33. (Доробок здобувача – 50%).
- 7.8. Ворник Б.М., Говорун Т.В., Король Н.С. Медико-психологические критерии коррекции пола при транссексуализме // Сексология и андрология. Вып. 3. - 1996. – С. 59-61. (Доробок здобувача – 33 %).
- 7.9. Govorun T., Vornik B. The self-concept development of transsexual persons. Counseling service for person with gender dysphoria // XV Harry Benjamin International Gender Dysphoria

- Association Symposium: The State of Our Art and the State of Our Science. - Vancouver B.C. – Canada, 1997. – P. 73.
- 7.10. Vornik B., Govorun T. Counseling service for persons with gender dysphoria // XV Harry Benjamin Symposium: The State of Our Art and the State of Our Science. – Vancouver B.C. – Canada, 1997. – P. 122.
- 7.11. Govorun T., Vornik B. The self-concept development of transsexual persons // 13th World Congress of Sexology: Sexuality and Human Rights. – Valencia, Spain, 1997. – P. 152.
- 7.12. Vornik B., Govorun T. Factors contributing to teenagers sexual abuse // 13 World Congress of Sexology: Sexuality and Human Rights. - Valencia, Spain, 1997. – P. 101.
- 7.13. Govorun T. Sexuality in the concept of the self // 14th world Congress of Sexology. – Hong Kong, 1999. – P. 13.
- 7.14. Говорун Т.В. Феміністична проблематика у психології статевої свідомості // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 1999. – С. 32-33.
- 7.15. Kukhareno S., Govorun T. The resocialization of sexually abused children in foster families // 15th world Congress of Sexology. – Paris, 2001. – P.126. (Доробок здобувача 60 %).
- 7.16. Govorun T. Sexual values in Ukrainian ethnicity // 15th world Congress of Sexology. – Paris, 2001. – P. 91.

АНОТАЦІЇ

Говорун Тамара Василівна. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2002.

Досліджено психологічні закономірності становлення особистості як статевої істоти, особливості її гендерного та психосексуального розвитку під впливом факторів соціалізації. На основі теоретичних засад генетичної психології розглянуто процес засвоєння дитиною статевих ролей та їхню диференціацію, взаємозв'язок соціостатевих та сексуальних настановлень у формуванні образу Я, вплив статевих стереотипів на розвиток статево- типізованої поведінки. Розкрито соціально-психологічні чинники, які детермінують процес набуття індивідом статевої ідентичності в нормі та патології, і орієнтацію на традиційний чи паритетний розподіл сімейних та соціальних ролей. Обґрунтовано необхідність спрямування змісту виховного процесу на розвиток андрогінних властивостей особистості, переборення статевих упереджень, усунення гендерної комплементарності та підлеглості. Визначено роль вчителів, батьків та ЗМІ у попередженні дисгармонійних міжстатевих стосунків, профілактиці проявів сексизму щодо жіночої та чоловічої статі та у звуженні діапазону гендерних ролей.

Висвітлено теоретичні та практичні положення щодо інтеграції сексуальної сфери в ціннісно-смыслову структуру свідомості людини, прослідковано роль статевого виховання у варіативності сексуальної поведінки, у здатності дітей та юнацтва до самовизначення у сфері збереження сексуального та репродуктивного здоров'я. Поглиблено існуючі уявлення про розвиток концепції Я у людей з порушенням сексуальних орієнтацій та досвідом сексуальної віктимізації. Запропоновано концептуальну модель надання практичної психологічної допомоги дітям та учнівській молоді у вирішенні проблем сексологічного характеру, попередженні сексуальних зловживань.

Ключові слова: соціалізація, концепція Я, статева свідомість, гендерний та психосексуальний розвиток, сексуальність, статеві стереотипи, статева ідентичність, маскуліність, фемінність,

андрогінність, традиційні та паритетні гендерні ролі, інверсія статевого потягу, сексуальна просвіта, статеve виховання.

Говорун Тамара Васильевна. Социализация пола как фактор развития Я-концепции. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2002.

Диссертация посвящена психологическим закономерностям становления личности как представителя определённого пола, особенностям её гендерного и психосексуального развития под влиянием разных социализирующих факторов. На основе теоретических принципов генетической психологии, системного анализа рассматривается процесс усвоения ребёнком половых ролей и их дифференциация, взаимосвязь социополовых и сексуальных установок в формировании образа Я, влияние половых стереотипов на развитие полотиализованного поведения. Раскрываются те социально-психологические воздействия, которые детерминируют процесс приобретения индивидом половой идентичности в норме и патологии, развитие его ориентаций на традиционное или партнёрское распределение семейных и социальных ролей. Традиционный взгляд на семью, дихотомия маскулинности-феминности расценивается как главный фактор, дифференцирующий психологию пола.

Анализируются теоретические подходы к проблеме гендерного становления личности и возникновения половых различий, раскрываются характерные особенности поведения мальчиков и девочек, представленные в возрастной и педагогической психологии. Дискутируется проблема достоверности экспериментальных данных по дифференциации пола, а также влияния социального окружения, в частности гендерных стереотипов, на развитие образа Я в детском возрасте.

Половые различия в развитии личности и поведении анализируются через призму сравнительных результатов, полученных методом мета-анализа экспериментальных данных исследований, касающихся вербальных, математических, лидерских способностей, тревожности, агрессивности, территориального поведения полов. Подчёркивается, что вариабельность различий в индивидуальных чертах, способностях, ролевом поведении, социабельности в рамках одного пола превосходит различия между полами. Рассматриваются механизмы приобретения традиционных гендерных ориентаций в школьном образовании и воспитании в процессе ассимиляции моделей полоролевого поведения, навязываемых масс-медиа, способствующих развитию дихотомии социальных и семейных ролей мужчины и женщины.

Обосновывается необходимость ориентации содержания воспитательного процесса на развитие андрогинных свойств личности, преодоление половых предубеждений, ликвидацию гендерной комплементарности и подчинения. Определена роль учителей, родителей, средств массовой информации в предупреждении дисгармоничных отношений полов, а также в сужении диапазона гендерных ролей, профилактике проявлений сексизма относительно женского и мужского пола.

Освещены теоретические и практические аспекты интеграции сексуальной сферы в ценностно-смысловую структуру сознания человека, прослежена роль полового воспитания в вариативности сексуального поведения, в способности детей и юношества к самоопределению в сфере сохранения сексуального и репродуктивного здоровья.

Прослежена роль взаимодействия биологического и психического пола в развитии образа Я людей с расстройствами половой идентичности. Установлено, что в случае расстройств половой идентичности жесткие нормативы, касающиеся адекватности гендерного поведения ребенка его биологическому полу, в значительной степени отражаются на его эмоциональных, психических состояниях – это приводит к возрастанию уровня тревожности, депрессивных настроений, использованию механизмов психологической защиты. Показано, что эмоциональная память

индивидов с расстройствами половой идентичности транссексуального типа, особенно ее “ядерных” форм, сохраняет и в более позднем возрасте переживания детства, связанные с несоответствием собственных желаний, потребностей и интересов гендерным ожиданиям родительской семьи или детского воспитательного учреждения, которые осуждали нетипичные для того или иного пола виды игр, занятий, манер поведения, выбор друзей и т.п. При этом потребности детей в гендерном самоутверждении чаще всего проявляются как мисатрибуция физического Я.

Проявления расстройств половой идентичности в детские, подростковые и юношеские годы убедительно демонстрируют, что развитие Я-образа формируется в довольно широком социальном контексте, обуславливающим его ценностно-смысловое содержание, – от оценки своего физического Я до выполнения семейных и социальных ролей.

Углублены существующие представления о развитии концепции Я у людей с нарушением сексуальных ориентаций и опытом сексуальной виктимизации. Предложена концептуальная модель оказания практической психологической помощи детям и учащейся молодёжи в решении проблем сексологического характера, упреждении сексуальных злоупотреблений.

Ключевые слова: социализация, концепция Я, половое сознание, гендерное и психосексуальное развитие, сексуальность, половые стереотипы, половая идентичность, маскулинность, феминность, андрогинность, традиционные и паритетные гендерные роли, инверсия полового влечения, сексуальное просвещение, половое воспитание.

Novorun Tamara Vasylivna. Gender socialization as factor in the development of self-concept. – Manuscript.

Doctoral dissertation in psychological sciences, specialization 19.00.07 – Pedagogical and Developmental Psychology. – Mykhaylo Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2002.

The dissertation deals with psychological aspects of self-concept development regarding gender identity and with the influence of various socialization processes on the gender and psychosexual development of individuals. Based on the theory of genetic psychology, the dissertation addresses the process of gender role adoption and differentiation by children, the interplay of cultural, gender, and sexual directives in the self-concept development, and the influence of gender stereotypes on the development of gender-typified behavior. The dissertation discusses social-psychological factors influencing the adoption of normal and inverted gender identity by individuals, their orientation at traditional or egalitarian division of family and social roles. The author argues for the necessity of directing the educational process at the development of the androgynous characteristics of personality, at the overcoming of gender stereotypes and inequality of sexes. The dissertation sheds light on the role of teachers, parents, and mass media in the prevention of dysfunctional relations between sexes, of sexism toward either sex and narrowing of gender roles.

The dissertation discusses theoretical and practical notions of the integration of sexual sphere into the value system of individuals. Additionally, it addresses the role of gender education in the variability of sexual behaviour and in the ability of children and youth to define themselves regarding sexual and reproductive health. The dissertation sheds light on the self-concept development among people with untraditional sexual orientations and among sexually abused. The author proposes the conceptual model of practical psychological aid to children and students directed toward solving sexual problems and prevention of sexual abuse.

Key words: socialization, self-concept, gender-awareness, gender and psychosexual development, sexuality, gender stereotypes, gender identity, masculinity, femininity, androgynity, traditional and egalitarian gender roles, inversion of sex drive, sexual education.